

і адкажыце, якая галоўная накіраванасць казкі «Хмарка». Пра якія праблемы сучаснасці, на ваш погляд, прымушае глыбока задумацца гэты твор?

8. Размясціце цытаты з твора ў адпаведнасці з развіццём падзей (трэнажор па апавяданні Якуба Коласа «Хмарка»).

Уладзімір Караткевіч

ПАРОМ НА БУРНАЙ РАЦЭ

(Урывак з рамана «Нельга забыць»)

Дарогу на поўнач ад горада кантралявалі інсургенты¹, ездзіць па ёй было небяспечна. Таму ганцам, каб трапіць у размяшчэнне коннага палка, даводзілася скакаць з захаду, перапраўляючыся ўброд праз Друць, або — гэтая дарога была карацейшая, але яшчэ больш небяспечная — праз Дняпро, каб адчуць сябе спакойна пад аховаю ўрадавых войск. Да пэўнай ступені спакойна.

На пяцьдзясят вёрст выгінастага рэчышча быў толькі адзін паром, на вярсту вышэй ад горада. Яго нельга было аддаць у рукі паўстанцам, якія маглі б такім чынам парушыць сувязь паміж часцямі карных войск і біць іх паасобку. Дзеля гэтага на левы, процілеглы гораду бераг Дняпра генерал Фікельмонт выслаў роту выпрабаваных у баях салдат пад камандай капітана Пора-Леановіча. Капітану не вельмі верылі як нашчадку сепаратысцкай² фаміліі і ўраджэнцу Магілёва. Таму «ў дапамогу яму» і на «адпачынак» паставілі таксама капітана, Юрыя Горава, карэннага русака са старой маскоўскай фаміліі.

Гораў быў ранены ў сутычцы з атрадам паўстанцаў пад Ракавам і адасланы «ў тыл» на лячэнне і адпачынак.

Тылу не было. У гэты трывожны жнівень 1863 года вайна была ўсюды. «Белыя» спрачаліся з «чырвонымі», беларусы не хацелі мірыцца з шавінізмам «белага жонду»³. Успыхвала, згасала і зноў выбухала абурэнне палітыкай цара.

¹ *Інсургэнт* — паўстанец.

² *Сепаратыст* — прыхільнік адасаблення нацыянальнай меншасці.

³ *Жонд* (пол.) — урад.

Пераспелае жыта плакала зярнятамі, а ў жыце стаялі шыбеніцы. І не ўстаў ніхто, і не сказаў людзям, што няможна рэзаць адзін аднаго, што свет вялікі і на кожнага хопіць ніў, што хлеб аднолькава смачны, на якой мове яго ні называй. Не мог сказаць...

Справа ішла больш чым пра хлеб. Справа ішла пра свабоду.

Становішча было трывожнае. У канцы ліпеня генерал Фікельмонт даў загад знішчыць на Дняпры ўсе чаўны. Асобныя атрады выканалі загад. У чаўнах, віцінах¹ і шугалеях², да апошняй душагубкі³, папрасякалі днішчы. Было спалена бярвенне, з якога інсургенты маглі б звязаць платы. Прыбярэжнае насельніцтва, якое жыло найбольш з рыбнай лоўлі, было асуджана на голад.

Кардон⁴, які абараняў паром, жыў нервова і напружана.

А між тым баяцца не было прычыны. Цэнтр паўстання даўно перамясціўся на захад. Галоўны атрад паўстанцаў Прыдняпроўя быў разгромлены яшчэ на пачатку лета, і генералу Фікельмонта гэта не магло не быць вядома...

Кіраўнік атрада, Усяслаў Грынкевіч, быў узяты ў палон і асуджаны на смерць. Цяпер ён сядзеў на гарадской гаўптвахце і чакаў. Яго павінны былі вылучыць, выспавадаць перад Збаўцам ад грахоў і толькі потым застрэліць, як сабаку.

Але асобныя дробныя атрады яшчэ блукалі па пушчах. І пагудкі перабольшвалі іх сілу. Ніхто нічога не ведаў, як заўсёды на вайне, і кардон калаціла ліхаманка трывогі і жаху.

Таму нікога не здзівіла, што 18 жніўня на кардон прыляцеў улан⁵ на ўспененым кані і нешта хутка перадаў Пора-Леановічу. Гораў пераправіў конніка на другі бераг (загад Фікельмонта прадугледжваў абавязковую прысутнасць на пływучым пароме аднаго з афіцэраў пры чатырох салдатах) і са шкадобаю глядзеў, як жывёла, амаль па-чалавечы стогнучы, выносіла ўлана на стромы чырвоны адхон.

Гэта было надвячоркам. Парыла так нясцерпна, што салдаты і капітан абліваліся потам.

Цьмянае ад сонца люстра ракі здавалася мёртвым. Не боўтала рыба, і шэрыя чаплі на водмелях стаялі змораныя, падобныя на па-

¹ *Віціна* — крытае судна для перавозкі збожжа.

² *Шугалёя* — лодка, зробленая з аднаго кавалка дрэва.

³ *Душагубка* — вузкая, няўстойлівая лодка.

⁴ *Кардон* — пагранічны або загараджальны атрад, месца, дзе ён размяшчаецца.

⁵ *Улан* — салдат або афіцэр коннай арміі.

чварных вядзьмарак, апранутых у лахманы. Толькі ластаўкі ў быстрым лёце чыркалі крыламі ваду ды недзе за бясхмарным гарызонтам бурчаў нябачны пярун. Бурчаў упарта, раз-пораз.

«Будзе вераб'іная ноч», — падумаў Гораў.

Быццам адказваючы яму, адзін з салдат уздыхнуў:

— Залье нас сёння. Як вясной, будзем куваць на востраве...

А ў Маскве цяпер цішыня. Масква толькі пачынае ажываць: вяртаюцца з дач і маёнткаў людзі. На ліпах Няскучнага саду першыя жоўтыя лісцікі: з багатых восеньскіх рынкаў даносіцца пах «валовых мордачак» (улюбёныя яблыкі маменькі). Маменька, пэўна, паехала цяпер у манастыр, маліцца за здравіе воіна Юрыя і каб Бог дараваў яму веру. Едзе паўз Круціцкае падвор'е ў сваёй нехлямяжай, падобнай на гарбуз брычцы. Фурман Сідар з вялізным — на траіх — задам крычыць на сустрэчных страшным голасам: «Адыдзі, сцеражыся!» А ў блакітным небе сляпуча блішчаць купалы сабораў, і плыве лягусенькі контур Круціцкага царамка.

А вось і сам ён, Юрый, выходзіць з парадных дзвярэй, праходзіць дарожкай пад ліпамі, з насалодаю дыхаючы празрыстым і ўжо схаладзелым паветрам. Ванька з прарэхам пад пахай трусіцца на козлах.

— Гэй, Ванька!

І вось ляціць, ляціць брычка. Спачатку па Цвярскай, потым бульварам, потым на Арбат. І ўзрывае, захлынаецца ў грудзях ад радасці сэрца. Так, вайна скончана, вайны ніколі больш не будзе. І ліпы! І Арбат! І цудоўныя асабнячкі... І Nadine ўстае яму насустрач у гэтай сваёй белае суценцы...

— Гэта вы? Божа мой, як я рада!

І зноў — занадта паспешліва — апускае да вышывання свае нявінныя цёмна-сінія дзівосныя вочы. Што з таго, што яны толькі двойчы абмяняліся некалькімі словамі, што яны амаль незнаёмыя. Усё адно — гэта Масква, і сонца, і дзень без крыві і стрэлаў. І Масква — гэта і ёсць Nadine, Надзенька, Надзейка, як кажуць тут.

Што з таго, што ён цэлы год не бачыў яе, што яны мала знаёмыя. Вось ён бачыць яе валасы колеру ржавых кляновых лісцяў, такія пушыстыя, мяккія, лягусенькія, падзеленыя белым радком, яе рот з прыпухлай ніжняй губкай.

— Надзенька, каб вы толькі ведалі, як я сумаваў па вас, як нясцерпна мне было без вас на гэтай зямлі, што стаптана капытамі конных палкоў.

Яна ўсміхаецца. І цішыня. Недзе ўдарыў і змоўк у шкляным паветры далёкі звон. Шчасце! Масква! І цішыня, цішыня ў шатах ліп. Цішыня.

Стрэл.

Гораў ад неспадзяванкі спатыкнуўся аб карань, які — д'ябал ведае нашто — выпер акурат на дарозе...

Сярод двара тварамі да забітай брамы стаялі два чалавекі: салдат-дзяншчык і афіцэр. Салдат трымаў скрынку з пісталетамі і распачатую калоду карт. Афіцэр браў са скрынкі пісталеты і, амаль не цялячыся, страляў у браму, у белы чатырохкутнічак, прыбіты да шула.

— А-а, камрад¹... Да зброі, вісусы-гусары...

Горава каторы ўжо раз уразіў яго сухі прыгожы твар, белыя валасы і бакенбарды і, галоўнае, страшнаватыя блакітныя вочы, у якіх відна была пагарда да ўсяго. І яшчэ рэзкі шрам паўз брыво і левую скронь. Калі пры першай сустрэчы ён запытаўся ў Пора-Леановіча, адкуль узялася гэтая адмеціна, той неахвотна буркнуў:

— Шпагаю тут адзін... падурэў...

— Ну і што? — спытаў тады Гораў.

— Паспадзяваўся занадта на французскую школу, — з жахлівай іроніяй сказаў Леановіч, — у славу тага, бачыце, Мерсье вучыўся.

Гораў ведаў, што чалавек, з якім звёў яго лёс, мае славу першага ў палку, і не толькі ў палку, брэцэра², што ён страляе толькі дуэльнымі пісталетамі, але за такім заняткам, як сёння, застаў Леановіча ўпершыню.

— Руку набіваў, — сказаў Пора-Леановіч з паблажлівай ласкавацю, — адвучвацца нельга...

Гораў глядзеў, як пальцы Пора-Леановіча з незвычайнай пяшчотай мацалі сталь, і здзіўляўся, чаму нешматслоўны, заўсёды іранічны калега сягоння такі гаваркі, быццам баіцца пакінуць язык хоць на хвіліну без работы.

А Леановіч ужо скончыў з пісталетамі, палажыў іх у футляр і сеў да стала.

— Сёння я нап'юся, — вельмі сур'ёзна сказаў ён.

Гораў сеў за стол з другога боку. Ён толькі прыгубіў першую чарку: піць не хацелася.

---

¹ *Камрад* — таварыш.

² *Брэцэр* — заўзяты дуэлянт.

За акном пякло, аж нельга было трываць. Грозны Дняпро ледзь варочаў у разамлелых берагах цяжкія, як расплаўленае волава, плыні. Пярун бурчаў ужо зусім блізка, гнеўна, амаль без перапынку.

Гэтае чаканне жажлівага, разлітае ў млявай прыродзе, прыгнятала нервы. Кроў здавалася густой і цяжкай, як ртуць. Яна цякла павольна, нараджаючы паныла-злосныя, амаль ліхаманкавыя думкі. А Леановіч куляў чарку за чаркай, як быццам усё памятаючы, што яму трэба напіцца да моцы божай...

Задуха стала нясцерпная. І нясцерпным стала чаканне.

Толькі Леановіч, здавалася, не адчуваў нічога. Яго нахабныя і страшныя вочы гарэлі вясёлым шаленствам. І Гораў, успомніўшы яго сённяшняю забаўку, зразумеў, што чалавек, які сядзіць насупраць яго, — страшны, вельмі небяспечны чалавек, драпежнік, у якога, пэўна, зусім няма ў душы месца для так званых пакут сумлення...

Вераб'іная ноч за акном ужо ўзяла свае правы. Неяк вельмі хутка. Дождж паліў так, што здавалася, паветра было менш, чым вады. Маланкі крэслілі неба так часта, што жоўтыя агеньчык свечкі стаў зусім няпэўны і непатрэбны. У сінім агні бліскавіц Гораў бачыў мярцвячы твар, уккрыты кропелькамі поту...

Увайшоў Іван, той самы, з якім Гораў размаўляў на пароме. Рэзкі чырвоны твар Іванаў, твар сапраўднага салдафона, быў мокры. З-пад салдацкай бесказыркі вісела пасма рэдкіх засівелых валасоў. І нягледзячы на тое, што ён быў мокры, хоць выціскай, што з шыняля капала на падлогу вада, кожны пазнаў бы ў ім старога, бывалага салдата. Бо выраз ягонага твару быў выразам афіцыйнай адданасці і пачцінасці, праз які відавочна праглядала лёгкая пагарда і свая, незамаскіраваная, думка аб усім.

— Чаго табе? — спытаў Леановіч.

— Ваша высакароддзе, вада прыбывае. Рака пайшла старыкам¹...

Гораў мог бы пабажыцца, што на твары ў Леановіча мільганула радасць.

— Брашы больш, — з недапушчальнай фамільярнасцю² сказаў капітан, — што ж, за гадзіну залівені магло так раку наліць?

— Мабыць, у вярхоўях не адну гадзіну ліло, ваша высакароддзе. Вадамерная рэйка напалову пад вадою.

¹ *Старык* — старое перасохлае рэчышча.

² *Фамільярнасць* — развязнасць, беспрынцыповасць.

— Ну і што з таго?

— Праз паўгадзіны яна схаваецца ўся. Старык залье. Будзем на востраве.

— Ну і добра. Дні два можам не чакаць мяцежнікаў... Ідзі да д'ябла.

І, убачыўшы, што салдат усё яшчэ стаіць, спытаў:

— Ну, чаго табе яшчэ?

— Пражожыя могуць сунуцца ў ваду на звычайным пераездзе цераз старык... Дазвольце там каравул паставіць... Могуць патапіцца.

— Табе што да таго? — іранічна спытаў капітан. — Няхай не суюцца ў ваду, няхай варочаюцца ў Збароў і там начуюць... Ніякіх каравулаў.

— Слухаюся — ніякіх каравулаў, — сказаў Іван і выйшаў.

Леановіч яшчэ хвіліну маўчаў, гледзячы за акно, дзе ў снім святле маланак буйна скакалі па зямлі густыя вадзяныя бізуны...

— У вас ёсць народ, — ціха сказаў Гораў. — Ёсць павага да чалавека, любоў да яго. Хіба гэтага мала? Я ведаю, многа дрэннага робяць улады, але ж людзі не вінаватыя.

— Мы вельмі любім народ, — сказаў Леановіч, усміхаючыся краёчкам прыгожых губ. — Каб зручней залазіць яму ў кішэнь. Не-е, вы, Юрый Аляксандравіч, з вашай слінявай вераю ў чалавека ідзіце — ведаеце куды? Гэта быдла па галаве трэба біць. І ваша, і наша, і польскае, і ўсякае. Іншага яны не варты... Шкадаваць? Каго? За што? За тое, што яны мэкаюць і бобам сыплюць? За тое, што ў іх спіна прыстасавана для сядла? За тое, што іхнія зады самі пэндаляў просяць? Не-е, Юрый Аляксандравіч, будзем шчырыя... Ёсць мой мозг і мая рука, што кожнага здолее ўзяць за глотку. Я іду! Хіліся!.. І нікога не шкадуй для сваёй мэты... Пакуль у сілачку не ўваб'ешся — маўчы, слухайся і паступова прывучай усіх баяцца сябе... А там — не шкадуй. Ні жанчын, ні дзяцей. Ідзі па трупах, і добра табе будзе. З людзьмі ўсякія сродкі добрыя. Здрада, атрута, данос, а пасля нож, бізун, турма... І не трэба саромецца. Я не саромлюся. На прыгожыя словы — пляваць. Я такіх брыдот нараблю, што ўсіх ванітаваць будзе. Вас будзе ванітаваць, а я тым часам на кожнага пятлю накіну. І зацягну...

Жудасны чалавек сядзеў перад Горавым. Страшны, як шалёная рысь. І Гораў, не хочучы паказаць свайго адчування, няшчыра пазяхнуў і спытаў:

— Вы на французскую хваробу ніколі не хварэлі, капітан? Бо нешта мне здаецца, такія словы сведчаць аб размякчэнні спіннага мозгу.

— Нават слоў маіх баіцеся, — жорстка засмяяўся Пора-Леановіч. — Не, капітан, я не хварэў на французскую хваробу. Ніколі. І продкі мае не хварэлі. Зберагалі для мяне сваю сілу.

— Ішлі б вы лепей спаць, капітан.

— А вы што?

— Я не хачу вас слухаць. Я афіцэр. Што б я ні думаў, я звязаны прысягай і законамі гонару.

— Псу пад хвост, — сказаў Леановіч.

Ён устаў і шырока пацягнуўся, выпроставаючы мускулы, засмяяўся:

— Галоўнае — стаць на той бок, які выйграе.

Гораў адышоў ад стала, успёрся локцямі на падваконне і прыціснуў лоб да халоднага шкла.

Дождж ліў так, што ўся зямля ў сляпучым святле бліскавіц укрывалася сінім мільгаценнем кропель. Быццам поле нізкіх, ля самай зямлі, кветак вырастала і зноў згасала ў цемры. Білі грывоты. Нехта люта сваволіў, ломячы ў хмарах тоўстыя дрэвы.

Праз шум дажджу пачуліся шоргат колаў па хліпкай зямлі і глухія галасы.

Гораў угледзеўся ў цемру:

— Нехта прыехаў.

Ён накінуў плашч і выйшаў.

Сярод двара ў касым святле, што падала з акон, стаяла запрэжаная пара. Дымелі спіны замораных коней, а за імі ледзь вымалёўваўся цёмны сілуэт лёгкай брычкі з падузнятым верхам. Фурман, сівавусы чалавек, падобны ў плашчы на натапыраную птушку, завіхаўся ля коней. Ад маланак цень яго, вялізны і нягелы, кідаўся ва ўсе бакі.

Фіранка брычкі адшмаргнулася, з-за яе ступіла на прыступку невялічкая нага. Жанчына, высокая і зграбная, у цёмным плашчы, стала проста ў ваду, якая плыла па ўсім двары, і азірнулася.

— Сюды, пані, — спяшаючыся з ганка ёй насустрач, голасна сказаў Гораў.

Ён адчыніў перад жанчынаю дзверы. Тая пераступіла парог і адкінула капюшон, мружачы вочы ад сляпучага — пасля цемры — агеньчыка свечкі.

Здзіўлены Леановіч глядзеў на жанчыну вялізнымі вачыма.

Глядзець было на што. Ніколі яшчэ Гораў не бачыў такога аблічча.

Густыя цёмныя бровы, якія здаваліся б амаль мужчынскімі, каб не агромністыя, як чорныя азёры, бліскучыя вочы і прыпухлы маленькі рот. Прамы невялічкі нос, мяккі авал трохі асіметрычнага аблічча, якому самая гэтая асіметрычнасць надавала дзіўны выраз мяккай жаночай пакорлівасці і адначасова ўладнасці, нават прывычкі ўладарыць...

— На той бераг, калі ласка, — сказала жанчына. Леановіч глянуў на гадзіннік. Было адзінаццаць.

— Сядайце, піце чай, — спакойна сказаў Пора-Леановіч. — Сымон, фурману шклянку гарэлкі. Коней — выцерці.

— Дзякуй вам за добрыя словы, але я не магу.

— Не пярэчце, калі ласка, — ветліва, але цвёрда сказаў Леановіч.

Жанчына прыўзняла на яго вочы, быццам здзіўленая гэтай нечаканай цвёрдасцю. Але ўсё ж паслухалася, села.

Гораў паспешліва згроб разам з абрусам рэшткі вячэры і выпіўкі. Адною рукою. Правая вісела на перавязі. Яна зусім загаілася, але не магла доўгі час вісець, зацякала.

Сымон паспешліва, відаць, з большай ахвотаю, чым для афіцэраў, збіраў на стол.

Увесь гэты час жанчына безуважна глядзела ў акно. І нават потым, калі пілі чай, не дакранулася да ежы, як ні прымушаў яе Леановіч. Толькі пагрэла рукі аб шклянку, глынула некалькі разоў гарачага чаю. Леановіч павольна і з відавочнай асалодаю сёрбаў бурую ад заваркі вадкасць.

Калі Сымон прыбраў са стала, капітан зручна сеў, прыхіліўшыся спінаю да сцяны, і, спытаўшы дазволу, закурыў.

— Дык чаго б вы хацелі, пані?

— На той бераг. Я вельмі спяшаюся, — усхвалявана сказала яна. — За ўсю дарогу я толькі тут на цэлую гадзіну затрымалася.

— Давядзецца чакаць да раніцы, — спакойна сказаў Леановіч.

— Чаму?

— Загад генерала Фікельмонта — уначы абараняць паром, не падпускаць чужых людзей. Тым больш цывільных¹... Пераначуйце тут. Пакой мы аддамо вам.

— Мне нельга.

— Вельмі шкадую, пані. Загад Фікельмонта. Ваенны час, пані. Інсургенты.

— Я не інсургент. Я толькі жанчына, маці.

— Захварэла дзіця? — пацікавіўся Пора-Леановіч.

— Не. Я спяшаюся да мужа.

— Шкадую, пані, але дапамагчы не магу. Палявы суд — непрыемная штука. І ёсць загад Фікельмонта, — як малому дзіцяці, зычліва тлумачыў Леановіч.

— У мяне таксама загад. Яго сіяцельства. Прачытайце.

Ніхто не папрасіў назваць прозвішча. У гэты час на Беларусі было толькі адно «сіяцельства», падпарадкоўваючыся волі якога, рухаліся палкі, ганцы заганялі да смерці коней, людзі мучылі людзей.

— Так, загад Мураўёва, — сцвярдзальна сказаў Леановіч, гледзячы на паперу.

Гораву здалася, што выгляд у Леановіча не вельмі здзіўлены.

— Ого, — сказаў Леановіч, — дык вы жонка Усяслава Грынкевіча. Таго?

— Але, — сказала жанчына, — вы ж бачыце, што я вязу памілаванне. Будзьце літасцівы. Замянілі пажыццёвай катаргай. Гэта такое шчасце! Такое...

Яна ўпершыню ўсміхнулася. Не было нічога прыгажэйшага за гэту ўсмешку...

Леановіч маўчаў, нешта абдумваючы. Зірнуў на гадзіннік. Машынальна глянуў і Гораў. Дванаццаць гадзін. Быццам у адказ, праз грымоты навалініцы данесліся глухія ўдары саборнай званіцы горада.

— І яшчэ адна прычына, — сказаў нарэшце Леановіч. — Вераб'іная ноч. Рака ўсхадзілася. Можна ўтапіць паром і вас. І людзей.

— Зразумейце, яго кожную хвіліну могуць забіць.

Гораў бачыў: яшчэ дзесяць хвілін такога катавання — і жанчына можа заплакаць. Другія на яе месцы плакалі б ужо.

Пора-Леановіч з той самай дагодлівасцю на сухім прыгожым твары накінуў на плечы жанчыне плашч.

¹ Цывільны — не ваенны, грамадзянскі.

— Выйдзем, пані... Гораў, хадзем з намі.

Дождж пачынаў сціхаць, затое ўзняўся і гразіўся яшчэ больш памацнець вецер...

Рака шалела. Нізавыя парывы вятрыскі раскалыхалі вялікія, у рост чалавека, хвалі. Яны каціліся супраць плыні, шоргаючы белымі грабянцамі. Хвалі ішлі адна за адной, і процілеглы бераг губляўся ў чарнільнай навальнічнай цемры.

Але і адтуль, са змроку, далятаў усхваляваны, нізкі гук вады. Рака таўклася ў берагі, хочучы вырвацца з іх. Праз пляму святла на вадзе слізгануў па хвалях дзіравы кошык, потым — цэлае дрэва, яблыня, вымытая з карэннем. Дзіўна было бачыць на яе галінах, апырсканых пенай, галінах, якія круціліся, то знікаючы пад вадой, то зноў выплываючы, два ці тры зеленаватыя яблыкі.

Леановіч моўчкі паказаў рукою, што трэба вяртацца ў пакой. Толькі там, у разамлелай цеплыні начнога чалавечага гнязда, ён сказаў:

— Вы самі бачыце, пані. Паром немінуча знясе. Пачакайце да раніцы.

— Але ён чакае, — сказала яна.

— Ён чакаў два месяцы. Некалькі лішніх гадзін нічога не паправаць, — абьякава, аж да здзеклівасці, сказаў капітан.

«Не можа ж ён не разумець яе становішча, — думаў Гораў. — Што гэта? Здзек або халодная подласць?»

Жанчына, здавалася, не заўважала інтанацый Леановіча.

— Для асуджанага кожная гадзіна чакання — гэта лішнія маральныя пакуты, — проста і сурова сказала яна. — Вы ведаеце гэта...

— Вы можаце загінуць пры пераправе.

— Я не баюся гэтага.

— Я за вас таксама не баюся, — спакойна сказаў Леановіч. — Але я адказваю за жыццё салдат. У іх таксама жонкі.

— Я магу паехаць з ёю, — нечакана для самога сябе сказаў Гораў.

— Вы адзін не здолееце, — са спакойнай усмешкай на прыгожых і жорсткіх вуснах сказаў Пора-Леановіч. — Не звяртайце ўвагі, пані. Гэты парыў сведчыць аб добрым сэрцы, але ў капітана Горава раненая рука... у бітве з інсургентамі... Дарэчы, у гэтай бітве ён паказаў сябе героем.

Гэта быў несумленны ўдар, але Гораў змаўчаў: ён не хацеў сказаць, што ранены пад Ракавам, а не тут, ён наогул не хацеў апраўдвацца.

— Так, — сказаў ён, — але можна спытаць у салдат, хто захоча.

— Салдацкая самадзейнасць? — спакойны тон Леановіча межаваў са здзеклівасцю. — Ну, не... А адказваць — мне.

— Мне здаюцца падазронымі вашы паводзіны, — сказаў Юрый.

— Капітан Гораў, — не павышаючы голасу, сказаў Леановіч. — Я забараняю вам... Вы пакуль што падначалены.

Гораў змоўк. Ён зразумеў, што капітана не зрушыць, што ён мацнейшы за каменны мур. І такі ж раўнадушны.

— Я паплыву, — сказала жанчына, — я добра плаваю.

Зірнуўшы на яе рашучы твар, Гораў зразумеў, што гэта не пустая пагроза.

— Я не дазволю вам гэтага, — сказаў Леановіч. — Вы забылі, што я мужчына і воляй лёсу адказваю за жыццё дамы, за ваша жыццё.

— Вы мужчына? — горка сказала яна. — Сапраўдны мужчына сам паплыў бы са мною, калі не хоча рызыкаваць салдатамі і гэтым паромам. Вы проста баязлівец.

— Я дзесяць разоў стаяў на бар'еры пад кулямі, — рэзка сказаў Леановіч. — І я тройчы ранены на вайне.

Яна кінулася да яго, потым бяссільна апусцілася на лаўку.

— Майце літасць, пан капітан.

Слухаць маўчанне, якое настала пасля гэтых слоў, было нясцерпна. Гораў выйшаў на ганак і доўгі час стаяў, затуліўшыся ад халоднага ветру, за рогам хаты. Потым, ледзь вырываючы ногі з раскіслага глею, пайшоў да брамы пад рэдкім, як слёзы, дажджом.

Далёкія чырвоныя бліскавіцы ўсё яшчэ ўспыхвалі на вяршынях чорных вольхаў. Вецер не сціхаў. Рака ўтрапёна пялёскалася пад адхонам.

Гораў абышоў пасты — усюды яго сустракалі воклічамі. Кардон не спаў.

...У гадзіну ночы, агледзеўшы ўсё, што трэба і не трэба, Гораў усё яшчэ хадзіў пад дажджом.

Падыходзячы нарэшце да ганка паўз асветлення вокны хаты, ён убачыў у акне твар Леановіча, жаклівы, відавочна пастарэлы твар. Леановіч глядзеў у цемру.

У акне бакоўкі Гораў убачыў постаць жанчыны. Тая кідалася ў бакі, як зняволеная. Стала, ударыла кулачком па печцы.

Гораў апусціў галаву. Яму не хацелася больш ісці ў хату.

Зноў рака, зноў відовішча звар'яваных хваль. Зноў двор, — чортаў дождж, плашч пачынае прамакаць! — зноў месца за рогам і агеньчык запалкі ў руцэ.

Палова на другую.

Якраз у гэты час Грынкевічава выйшла на ганак. За ветрам Гораў невыразна пачуў:

— Божа, Божа, Божа...

За яе спінаю з'явіўся ў цемры аранжавы праствакутнік дзвярэй і ў ім — цёмная постаць.

— Зайдзіце ў пакой, — зычліва ледзяным голасам сказаў Леановіч, — я адказваю за вас.

Яна нехаця паслухалася, і Гораў, адчуваючы, што зараз можа адбыцца нешта жаклівае, пайшоў за імі ў пакой, зноў убачыў змучаны, без крывінкі, твар.

— Майце літасць...

І раптоўна ўся сіла гэтай натуры, уся яе палкая страснасць выбухнула парывам гора, падобнага чымсьці на экстаз:

— Няўжо ў вас не было кахання... хоць маленькіх успамінаў?! Яшчэ тры гады таму ён быў толькі маім жаніхом! Разумеце вы, ці ў вас

лядзяш замест сэрца?! Быў май, і мы гулялі ў гарыпні¹... Такі смех быў над паплавамі... А цяпер ён заўчасна сівы, змучаны.

Яму нельга!..

— Пані, усё гэта дарэмна, — ветліва сказаў Леановіч.

І гэтыя словы вярнулі яе да прытомнасці.

— А-а-х-х, вы! Чаго вы варты? — з невымоўнай пагардай сказала яна. — Фронт забіў вашу душу. Вы не разумееце нават, што ён не за сябе, што ён за народ, за вас, за гэтых бедных людзей. Ён не дзеля грошай, не дзеля ўлады. Ён чысты, як... неба. Каб народ быў вольны. Гэта і ваш народ, пан капітан... Воля патрэбна ўсім. А нам, беларусам, рускім, палякам, — больш за ўсіх. Бо мы штодня без яе паміраем у пакутах.

Твар Леановіча скрывіўся нейкай жудаснай грымасай:

— Пані, я адпраўлю вас не на другі бераг, а з аказіяй² у Магілёў, калі пачую яшчэ хоць слова ў гэтым стылі.

Жанчына паківала галавой:

— Які ж вы нізкі чалавек!

Ляснулі за ёю дзверы бакоўкі...

Але на вуснах у начальніка кардона зноў з'явілася прызня і страшнаватая ўсмешка.

— Капітан, — сказаў ён, — гэта, здаецца, вас прыставілі наглядаць за мною, а не мяне за вамі. Мне здаецца, яны зрабілі дрэнны выбар.

Гораў аслупянеў. Ён ніколі не ведаў, ніколі нават не мог падумаць, што на яго можа ўпасці такое падазрэнне. Ён стаяў, моўчкі хапаючы ротам паветра. Бялявыя хвалістыя валасы прыліплі да спатнелага лба, глыбокія сінія вочы сталі жаласнымі.

Быццам атрымаўшы ўдар пад грудзі, ён з хвіліну моўчкі хапаў ротам паветра, а потым кінуўся прэч з пакоя.

Стоячы за рогам хаты, адчуваючы, як мокры ліст высокай вяргіні часам гладзіць яго па шчацэ, ён у думках пагражаў Леановічу самай жахлівай помстай і ў той самы час ведаў, што нічога ён яму не зробіць, што гэты брэцёр з халоднымі вачыма робіць правільна, затрымліваючы жанчыну да раніцы, што на баку гэтага чалавека — права, права вайны, якой яны абодва служаць...

Было дваццаць хвілін на трэцюю.

¹ *Гарыпні* — гульня; назва ад прыпеву «Гары-гары, пень».

² *Аказія* — зручны выпадак для якой-небудзь справы.

Ля плота, непадалёк, стаяў Іван, трымаючы нешта за пазухай.

Гораў глыбока ўздыхнуў — нясцерпна было вось так, аднаму, ста-
яць у цемры — і падышоў да яго. Салдат трымаў за пазухай адну руку.
На яго цёмным твары блішчалі вочы пад кашлатымі бровамі.

— Што гэта ў цябе?

— А галчаняткі... бедныя. Познія, — сіпатым голасам сказаў
Іван. — Гняздо раскідана. Страшная штука ўраган. Дзе хавацца?
На якой зямлі?

Яны памаўчалі. Іван глядзеў за пазуху.

— Ты адкуль, Іван? — ціха спытаў Гораў.

— Маскоўскі.

— Землякі, — з нечаканай для сябе пяшчотай сказаў Юрый.

Зноў запанавала маўчанне. Толькі шапацеў па дзядоўніку дождж...

— Галчаняткі вы... дурныя. Бач, вачыма лыпаюць.

І раптам Гораў, амаль нечакана для сябе, сказаў:

— Іван, як пераправіцца цераз раку?

Іван спадылба глянуў на афіцэра, павагаўся, а потым адказаў:

— Яно можна.

Тон ягоны быў не зусім упэўнены.

— Ты не думай, — заспяшаўся Гораў. — Я сам з табою паеду...

— Вядома, загад, барын, іначай нельга, — сурова сказаў Іван. —
Можна б і ў начальніка кардона спытаць, але ён, відаць, заснуў.

І дадаў:

— Мы човен схавалі.

— Човен? Як асмеліліся? А загад?

— А адкуль у вас рыба ў юшцы? — амаль груба спытаў салдат. —

Што ж нам, на кашы сядзецц? Калі самі сабе не паможам...

— Добра, добра, — сказаў Гораў і пасуровеў. — Што ж, Іван,
са мной паедзеш?

— Цяжка ўтраіх, — уздыхнуў Іван, — але паспрабаваць трэба.

— Едзем.

— Ну-к, што ж, — Іван памаўчаў, потым падаў голас камусьці
ў цемру: — Сідар, а Сідар, галчанятак вазьмі...

Гораў ужо цёпаў прэч ад яго па глыбокай гразі. Спыніўся пад ак-
ном бакоўкі, паскроб у шкло пальцам. І амаль адразу ўбачыў за ка-
ламутнымі шкельцамі яе твар з пашыранымі вачыма. Гораў прыклаў
палец да губ, і яна здагадалася, бязгучна расчыніла акенца.

— Збірайцеся, — шэптам сказаў ён, — і дзьмухніце на свечку: хай думаюць, што вы спіце.

Бакоўку адразу агарнула цемра. Белы твар наблізіўся да вачэй Горава.

— Памажыце мне.

Дзве цёплыя рукі абвілі шыю Горава. Падтрымліваючы жанчыну за стан, ён павольна пацягнуў яе на сябе — акенца было вельмі вузкае... У наступную хвіліну яна стаяла поруч з ім.

— Дайце мне руку, — шэптам сказаў ён, — хадзем.

Маленькія цёплыя пальцы ўсунуліся ў яго далонь. Гораў, спяшаючыся, павёў жанчыну да берага, спачатку амаль на дыбачках, потым бягом...

— Іван, дзе ты? — шапянуў ён, нахіліўшыся з адхону.

— Тут, — прагучаў сіпаты голас.

Салдат стаяў на невяліччай утаптанай сцежцы.

— Хутчэй, — сказаў ён, і яны ўсе пабеглі берагам да высокіх зараснікаў лазы.

...Гораў трапіў нагою па калена ў ваду, балюча накалоў руку на сухую і вострую, як косць, лазіну ў гушчары. Іван узяў жанчыну з рук Горава і, занадта гучна боўтаючы нагамі па вадзе, панёс яе некуды ў нетры прыдоннай лазы.

— Ёсць, — сказаў ён, вярнуўшыся, — дайце руку.

І пацягнуў Горава.

Ударыўшыся каленямі аб борт чоўна, Гораў пераваліўся ў хісткую пасудзіну.

— Чакайце, — буркнуў Іван, — толькі сцябла схаваю.

— Якое сцябла?

— Ну, тутэйшае слова, латок, на які нерат¹ укладваюць... Хлопцы, калі згубім, не пахваляць.

Ён яшчэ з хвіліну вазіўся ў лазе, як вялізны бабёр, потым сунуў у руку Горава вясло.

— А другое?

— Гэта вам не катанне на Язуе... Тут адным трэба ўпраўляцца. Вяслуйце ў самага борта, а потым злёгка падайце канец убок і ўгору.

— Дайце я, — сказала жанчына, — ён не ўмее.

---

¹ *Нэрат* — рыбалоўная прылада.

— Сілы пашкадуй, дзіцятка, — грубым голасам сказаў Іван. — Да конскіх могілак дзве вярсты... у цемры.

Конскімі могілкамі называлася месца, ля якога стаяла гаўптвахта.

Іван моцным штуршком выкінуў човен з лазы. І адразу — спачатку слаба, потым мацней — пасудзіну пачало гайдаць, а потым кідаць на хвалях.

— Чорт, — сказаў салдат. — Наўскос бяры, не стаў бокам да хвалі.

— Нічога не бачу.

Бледная бязгучная маланка якраз у гэту хвіліну заліла няпэўным дрыготкім святлом абшар Дняпра, пасівелага ад ярасці, імклівыя грабянцы хваль, далёкі чорны бераг. Вёслы Горава і Івана апусціліся ў ваду, ружовую ад святла бліскавіцы. І адразу вада стала чарнільнай, а на людзей цяжка наваліўся змрок. Потым, быццам хочучы памагчы, неба раз-пораз пачало раздзірацца ўспышкамі святла. Гораў бачыў твар жанчыны, якая з прагай, з чаканнем, зусім без усведамлення небяспекі, толькі з імкненнем наперад, да волі, глядзела на другі бераг, які амаль не набліжаўся.

Шкарлупінку кідала ў правалы паміж хваль, вецер адкідваў цёмны шаль на жанчыне, як вялізныя імпэтныя¹ крылы...

Гораву здавалася, што гэта цягнеца вечнасць, што цемры і страшным ударам у борт душагубкі ніколі не будзе канца. Човен, пэўна, моцна адносіла.

І ўсё ж надышоў момант, калі хвалі сцішыліся, шкарлупінка плаўна загайдалася ў зацішку, за высокай касой процілеглага берага.

— Ну, барын, — уздыхнуў Іван, — думаў, патонем.

— Мы не маглі патануць, — упэўнена сказала яна. — Як жа нам патануць, калі мы неслі жыццё.

Слізнучы на чорнай гліне абрыву, яны ўзвялі жанчыну на роўнае месца.

— Ідзіце, — сказаў Іван, — туды... Мы не можам праводзіць вас...

І цень жанчыны паглынуў змрок...

...Гораў спусціўся ўніз і знайшоў пад адхонам Івана. Нацягнуўшы са стажка сухога сена, той наклаў на яго сухіх леташніх галін лазы, прыплаўленых у повень Дняпром, і паспеў раскласці ў лагчынцы невялічкае, але зыркае вогнішча.

¹ *Импэ́тны* — хуткі, парывісты, палымяны.

— Сушыцеся, — сказаў ён, — потым самі будзеце веславаць. Я пераплаву... Не трэба, каб нас бачылі разам, ваша высакароддзе.

Яны моўчкі сушылі вопратку каля агню. А пасля, калі размялі рукамі сухую, пакарабачаную тканіну, заўважылі, што над Дняпром толькі завязаўся світанак.

У гэтым жаўтавата-шэрым брудным святле вялікая рака сціхла, быццам засаромеўшыся таго, што нарабіла ў мінулую ноч. Усё яшчэ было ветрана, але нізавы вецер даў месца верхавому, і той сагнаў хвалю, разгладзіў сваім подыхам нахмураную паверхню ракі. Яшчэ падалі кроплі дажджу, але відно было, што дзень хутка ўсміхнецца ўсімі сваімі прамытымі і цёплымі барвамі¹. Ды і дождж быў такі рэдкі, што незразумела было: ці то падалі скупыя кроплі, ці небывала дружна хадзіла жорам² верхаводка.

Іван скруціў вопратку ў вузел і, трымаючы яе на паднятай руцэ, сказаў:

— Дык я паплаву, ваша выскароддзе... Прыйду потым на кардон паплавамі.

І сказаў, быццам даравання прасіў, быццам не афіцэр падбіў яго на процізаконны ўчынак:

— Вайна вайною, а баб шкада... Вельмі баб шкада...

...Калі Гораў, не зусім спрытна валодаючы вяслом, перабраўся цераз Дняпро і паплыў каля нізкага берага, дзень вось-вось павінен быў перамагчы світанне. Раскашавала мокрая лаза, цяжкія някошаныя травы на берагах дымелі, з улоння Дняпра плыла сытая пара, як ад вядра з сырадоём.

«Божа, — падумаў Гораў, — нават рэкі цякуць малаком. І на гэткай зямлі, поўнай даброшчаў, паміраць? І такой светлай раніцай чакаць смерці? Ну не, няхай хоць на дзве гадзіны скараціць такое чаканне — і то добра. Я не шкадую».

За павароткаю ракі адкрыўся, зусім непадалёку, кардон. На паромным прычале стаяў, успёршыся на балясы³, млявы Пора-Леановіч з цыгаркаю ў зубах.

Паплёўваў у ваду. Іранічным позіркам глядзеў на човен, які набліжаўся, выплываў з імглы.

¹ *Ба́рва* — колер; густа-чырвоны колер.

² *Хадзіць жорам* — тут: пра рыбу, якая з прагнасцю кідаецца на ежу.

³ *Балясы* — агароджа з точаных фігурных слупкоў.

Гораў прывязаў човен у лазе, выбраўся з яе на сухі бераг і пайшоў паўз прычал. Леановіч глядзеў на зграбную постаць маладога чалавека нейкімі дзіўнымі, саркастычна-пагардлівымі вачыма. І гэтыя вочы прымусілі Горава зрабіць выгляд, што нічога не было, што яны толькі што развіталіся.

— Баюся, што вы дарэмна пайшлі на парушэнне прысягі, капітан Гораў.

Юрый спыніўся. Вочы яго спакойна сустрэлі позірк вачэй Леановіча.

— Тут не прысяга. Вайсковы загад не можа датычыцца жанчыны, якая вязе літасць свайму мужу. І той не афіцэр, хто не дапаможа жанчыне ў такіх абставінах.

— Вы яшчэ хлопчык, капітан... І як лёгка яна вас абдурыла.

— У яе загад графа Мураўёва.

— Святая нявіннасць...

— У яе загад. І нельга гуляць жыццём памілаванага.

На вуснах Пора-Леановіча з'явілася іранічная ўсмешка.

— Вы лічыце, што наш граф так лёгка выпускае з пятлі людзей?

— Н-не разумею вас.

— Яму проста апрыкралі жаночыя просьбы. Яму да слёз хочацца, каб яго лічылі высакародным, каб хоць адна прыгожая жанчына лічыла вылюдкам не яго, а Фільку.

— Што?

— Ён замяняе страту пажыццёвай катаргай і пасылае жанчыну. А за дзве гадзіны да гэтага з губернатарскай поштай пасылае фельд'егера¹, каб на месцы паспяшаліся.

Гораў сцяў зубы:

— Калі гэта праўда, то ён падлюга.

— Ён чалавек, — сказаў Леановіч. — Чаго ад людзей чакаць?

— Што далей? — сурова спытаў Гораў.

— Жанчына, відаць, не шкадавала грошай: яна ехала, наступаючы яму на пяты. Як яна магла зрабіць такую дарогу за сорак восем гадзін — не ведаю. Гэта трэба быць жалезным чалавекам... І ўсё ж фельд'егер вырваўся з апошняй станцыі, узяўшы апошняга каня. Ён апярэдзіў яе не больш чым на дзве гадзіны.

Твар Горава быў белы як палатно.

---

¹ *Фельд'егер* — ваенны кур'ер.

— Не лічыце графа дурным, — раўнадушна сказаў Леановіч.

Ён памаўчаў хвіліну.

Гораў не мог болей вытрымаць:

— Дзе той фельд’егер?

— Вы самі яго перавезлі цераз Дняпро надвяхоркам... Гэты ўлан прывёз мне загад: што б там ні было, затрымаць гэтую жанчыну да трох гадзін раніцы. Хопіць, каб прыняў апошнюю літасць ад кáта, памаліўся апошнюю ноч і ўдосталь пакачаўся на шворцы¹.

— А ў яе вечныя пакуты сумлення, што спазнілася на паўгадзіны?

— Магчыма, — сказаў Леановіч.

— Ну што ж, — сказаў Гораў, — я парушыў ваш план — яна ўсё ж паспее. І гэта дрэнна — што вы зрабілі, гэта вельмі несумленна.

— Не мне ж іх шкадаваць. Як кажучь, воўк ваўку — чалавек. А вы парушылі абавязак і гонар афіцэра.

— Гонар афіцэра не ў тым, каб быць катам, — ускіпеў Гораў. — А жанчына паспее, яна не можа не паспець.

Леановіч не слухаў яго:

— Для самазаспакаення думайце, што гэты інсургент быў крыклівы кар’ерыст, а яго жонка — распусніца.

— Гэта ганебна, тое, што вы кажаце.

— Ідзіце па трупах, дарагі Гораў. Ідзіце па трупах... А пакуль што... — ён пазяхнуў. — Пакуль што ідзіце лепей выпіцеся... Бадай што, і я пайду.

Падсвядома, нейкімі глыбінямі душы Гораў разумеў, што гэты чалавек падобны на сціснутую спружыну, якую лёгка выпусціць з палону, і тады яна б’е — да смерці. Не варта было рызыкаваць, калі апошняя дзея ўсё ж асталася за ім, Горавым. Юрый як мага спакойна паглядзеў у яго ляніввыя вочы, поўныя жахлівай пагарды да ўсяго і пустаты, на рэзкі шрам паўз брыво.

— Бадай што, ваша праўда, — сказаў ён, — я добра папрацаваў у тыя дзве гадзіны, што вы спалі. Трэба адпачыць.

І ён пайшоў угору, да паромшчыкавай хаткі. Пора-Леановіч глядзеў яму ў спіну цяжкім позіркам.

Гораў спаў да дзесяці гадзін. Калі ён, умыты, ружовы ад сну і заспакоены, выйшаў з хаты на бераг, дык убачыў Леановіча ў той самай паставе — ён стаяў, абапёршыся на парэнчы паромнага прычала.

¹ *Шво́рка* — вярвачка, павадок.

Цыгарка дыміла ў яго тонкіх спакойных губах, быццам не гадзіны прайшлі з іх ранішняй размовы, а толькі некалькі імгненняў. Юрый стаў ля парэнчаў, за некалькі крокаў ад яго.

— Выспаліся? — спытаў ён.

— Анягож, — быццам нічога паміж імі не адбылося, адказаў Леановіч.

— Ну вось і добра, — сказаў Гораў, — зараз снедаць будзем. Сымон ужо і гарэлку на стол паставіў... Чаму не пагаманіць пра месца чалавека на зямлі?

Леановіч пакасіўся на яго:

— Сумленне ў мяне, пан Юрый, спакойнае, чаму і не пагаманіць.

Яны моўчкі стаялі. Леановіч паплёўваў у ваду. Гораў абдзіраў кару з ліпавага прутка.

На процілеглым беразе, над адхонам, з'явілася лёгкая параконная брычка. Фурман, асцярожна трымаючы коней за аброць, заводзіў яе да пераправы. Колы брычкі небяспечна падскоквалі па размытых каляінах. На заднім сядзенні сядзеў нехта ў вайскавай форме.

— Трэба будзе даслаць салдат, каб падправілі спуск, — абыякава сказаў Леановіч. — І каго гэта яшчэ нясе?..

Зрок у Горава быў не горшы, чым у сапсана¹.

— Учарашні ўлан едзе, — сказаў ён і не стрымаўся: — Мазалі, відаць, набіў на паўшар'ях, як пірагі.

— Гэ-эй! — пралунаў над ракою зычны голас. Афіцэры стаялі моўчкі. Перад імі плыла імкліва-спакойная скаламучаная плынь. Дзень раздумаў пагодзіцца, і светлаватыя хмары віселі над ракой.

— Гэ-эй! — крычалі з таго боку два галасы. — Па-ро-ом, па-ром, па-ром!

Леановіч ляніва павярнуўся да Івана.

— І чаго гарлаюць? — незадаволена сказаў ён. — Бяры, Іван, трох салдат і перавязі гэтых гарлапанаў сюды.

— Хто з афіцэраў паедзе, ваша высакароддзе?

— Ніхто, — сказаў Леановіч.

...Увесь час, пакуль паром пераплываў раку, афіцэры стаялі моўчкі.

І толькі калі ўлан падышоў да іх і адказыраў, Леановіч спакойна кінуў недакурак цыгаркі ў раку і адразу ж закурыў новую.

---

¹ Сапсан — сокал.

Улан стаяў перад імі, кучаравы («Ванька-ключнік», — падумалася Горава), з румянымі вуснамі і нахабнымі светлымі вачыма.

— Паспеў? — спытаў Леановіч.

— Так точно.

— Што новага?

— Генерал Фікельмонт выказвае вам удзячнасць за дасканала выкананы загад.

— Што? — яшчэ нічога не разумеючы, спытаў Гораў.

Улан стаяў «струнка», але з той няўлоўнай вольнасцю, якая ўласціва фельд’егерам і дазваляе думаць аб лёгкай пагардзе да «пехтуры», хоць бы і афіцэраў.

— Папа клікаць не давлялося, — усміхнуўся ўлан, — але апошні ліст напісаў.

— Дзе было пакаранне смерцю? — спакойна спытаў Леановіч. — Стойце вольна.

Улан трошкі адставіў нагу.

— За абвахтай¹, — сказаў ён. — На конскіх могілках. А палове чацвёртай.

У Горава як абарвалася нешта ў грудзях. Белы як снег, ён спытаў:

— Жонку бачылі?

— Так точно. Спазнілася хвілін на дзесяць. Яна амаль да абвахты падышла, а тут на задворках як каленкор² ірванулі... То яна бегла, а тут пайшла, як сонная... А гэты, вядома, яшчэ цёплы быў.

— Плакала? — спытаў Гораў.

— Не, зусім не плакала. Толькі і сказала: «Божа, пакарай іх...» Не шкадавала. Я б такую бабу, што мужа не шкадуе, кожны дзень лейцамі аходжваў.

— У цябе тваёй думкі не пытаюць, — суха сказаў Леановіч.

— Дазвольце ісці?

— Ідзі.

Фельд’егер скочыў у брычку. Коні пацягнулі яе на адхон, слізгаючы капытамі і ссоўваючы ўніз чырвоны, як кроў, глей.

Потым колы заляскаталі паўз хату, па паплаўцы за ёю, па беразе старыка.

А потым брычка знікла.

¹ *Абв́ахта* — тут: каравульнае памяшканне.

² *Каленко́р* — баваўняная тканіна.

Леановіч нахіліўся над вадой і спакойна сплюнуў у раку недакурак цыгаркі.

Тонкі нясцерпны звон напоўніў вушы Горава. Ён мацнеў, мацнеў, мацнеў. Адчуваючы, што прытомнасць знікае кудысь, Гораў варухнуў непаслухмянымі вуснамі. Голас, на яго здзіўленне, быў моцны і звонкі. І тады, ступіўшы крок наперад, Гораў выразна адчаканіў:

— Капітан Пора-Леановіч, вы нягоднік.

Леановіч рэзка павярнуў галаву, адарваўся ад парэнчаў. Яго халодныя вочы з цікавасцю разглядалі Горава.

— Гораў, вы забыліся на туз, — холадна сказаў ён.

— Вы падлюга і нягоднік! — сказаў Гораў.

— На тры крокі, — іранічна сказаў Леановіч. — Каб разбэшчаная знатнасць не абражала нявіннасці і чысціні.

І раптам пасур’ёзнеў, на гладка выгаленых шчоках набраклі каменныя жаўлакі.

— Што ж, гэтым рана ці позна павінна было скончыцца. Мы занадта перашкаджалі адзін аднаму... Зайдзіце ў хату, вазьміце стрэльбу і чакайце мяне на сцежцы ў Турск, ля вярбы. Я вас даганю... Раю ўлічыць, мы ідзем на сяброўскае паляванне. На качак.

І спакойна павярнуўся да Горава спінаю. Нават не паглядзеў на яго, калі той накіраваўся да хаты...

Яны ішлі рука да рукі, як сябры. Ніхто, нават вартавы ля пераправы цераз старыцу, не мог бы падумаць, што гэта не ўчарашнія камрады, а ворагі. Леановіч дружалюбна падтрымліваў Горава, калі яны ішлі кладкаю.

Хата паромшчыка знікла за густымі вербамі, пад якімі ляжала старыца. Хлюпаючы ботамі, яны ішлі далей і далей у лугі. А над імі высокая вісела шэрае нізкае неба.

— Пойдзем да Камарына. Там зручней.

Камарынам зваўся другі старык, другое старое рэчышча Дняпра — доўгае і вузкае возера ў лугах. Яго здалёк адзначалі цёмна-зялёныя шапкі дубоў. Горава было ўсё адно куды ісці, ён ведаў, што гэта яго апошняя дарога, і таму згодна кінуў галавой.

Пора-Леановіч са спакойнай усмешкай сказаў:

— Біцца будзем без секундантаў. На гонар. У ваенны час за такую справу, якой мы хочам заняцца, пагражае цытадэль. Таму той, каму пашанцуе забіць другога, не павінен гаварыць пра дуэль, або, як казалі продкі, двабой. Забітага — на інсургентаў.

Гораў прагна дыхаў вільготным паветрам, тым паветрам, якое ў дні жніўня выразна прадчувае раскошную цёплую восень.

Крычалі кнігаўкі, малілі аб вадзе, хоць яе досыць было на залітых лугах. І іхні энк аддаваўся недзе глыбока пад сэрцам.

— Пі-іць, пі-іць, — крычала адна, але Гораву здавалася, што гэта яна ў смяротнай скрусе плача — жы-ыць, жы-ыць.

Няўжо можна проста хадзіць па лугах, не думаючы, што чакае смерць? Вось качка ўзнялася з сітнягоў, паказала рабую грудзіну. Напэўна, сэрца яе абарвалася ад жаху, калі яна ўбачыла за спінамі людзей трубка, што вывяргаюць полымя і смерць. Адкуль ёй было ведаць, што людзі занятыя больш важнай справаю.

— У вас правая не ў парадку. Не пужайцеся, я таксама буду левай.

— Я не пужаюся, — сказаў Гораў і, хоць зусім не думаў пра гэта, дадаў з паважнасцю: — Я хачу толькі хутчэй стрэліць у вас. Вы мне абрыдлі.

Недзе далёка скупы прамень сонца прабіўся праз хмары і палажыў на мокрай траве ізумрудную пляму. Каржакаватыя дубы над Камарынам патыхалі вільгаццю. Бліснула стужка затокі.

Здзічэлы конь — іх многа было ў тое лета — чуйна ўзняў галаву ад вады (з цёмных шэрых губ падалі кроплі) і кінуўся прэч. Коні баяліся людзей. Ад людзей пахла не хлебам, а крывёю, як ад ваўкоў.

— Досыць, — сказаў Пора-Леановіч, — далей не пойдзем. У выпадку чаго будзем казаць, што забілі з хмызоў пад дубамі.

Хмызы былі крокаў за дзвесце. А вакол былі мокрыя лугі з высокай перастаялай травой.

Леановіч дастаў з ягдташа¹ скрыначку з дуэльнымі пісталетамі.

— Мае, — сказаў ён, — дагледжаныя, выбірайце першы лепшы. І, кінуўшы на зямлю плашч, пачаў мераць ад яго крокі.

— Дзесяць крокаў, спадзяюся, не многа? — са злоснай іроніяй спытаў ён.

Гораў сурова кіўнуў галавою.

І ад бар'ера яшчэ пяць крокаў, на падыход.

Яны разышліся на крайні след.

— Па першаму крыку кнігаўкі, — крыкнуў Леановіч.

За дваццаць крокаў, зусім блізка, Гораў бачыў постаць ворага з пісталетам у апушчанай руцэ. Бачыў страшныя блакітныя вочы,

¹ *Ягдташ* — паляўнічая сумка для дзічыны.

прыгожы рот, сціснуты ў змрочнай і жорсткай усмешцы. І ён ведаў, што, як бы ні хацелася жыць, ён, Гораў, не стане на бар’еры бокам да ворага, не захіліць грудзей пісталетам, хоць правілы дуэлі і дазваляюць гэта. Бо было нешта большае за страх, які жыў у ім.

Кнігаўкі, спуджаныя крокамі, стаіліся, але потым пачулі цішыню і пачалі ўзлятаць.

Каўкнула першая.

— Пара, — сказаў Леановіч.

Гораў пайшоў, уздымаючы пісталет. Як праз сон, ён бачыў усё бліжэй і бліжэй пустыя блакітныя вочы.

Крок. Яшчэ крок. Яшчэ.

Мокрыя травы пакідалі на ботах бледна-зялёныя сцяблінкі і пялёсткі перастаялых кветак. І Гораў з жахлівай выразнасцю, як ніколі ў жыцці, бачыў гэта.

І яшчэ бачыў, як са спакойнай усмешкай ішоў на яго вораг і ягоны пісталет быў амаль ужо на ўзроўні грудзей.

І тады, ведаючы, што даволі ісці, што гэта апошня хвіліна жыцця, і пакутуючы гэтым, не шкадуючы ні аб чым, Гораў удыхнуў гаркаватае паветра і, не цэлячыся, націснуў курок.

Лёгкі дымок празрыстым камячком вэлюму паплыў на ўзроўні яго вачэй. Праз гэты дымок здзіўленыя вочы Горава ўбачылі, як Пора-Леановіч таргануўся наперад, быццам наткнуўся грудзьмі на нешта нябачнае, і стаў.

Хіснуўся, неяк дзіўна заводзячы руку з пісталетам і гледзячы на Горава. А потым моцным узмахам рукі адкінуў свой пісталет у балоціну.

Нейкая страшная сіла хіліла да зямлі яго дужае цела. Ён змагаўся, але яна паставіла яго на дрыготкія калені і потым шпурнула на траву сваёй магутнай рукой.

І Гораў кінуўся на дапамогу, забыўшы ўсё: ірвануў мундзір, раздэёр сарочку на грудзях і ўбачыў нізка пад левым саском маленькую круглую ранку.

Гэта было зусім не страшна, толькі адна-дзве кроплі крыві. Але Горава здзівіла не гэта. Яго здзівілі вочы Леановіча, у якіх цяпер не было пустаты, а было мярцвянае здзіўленне.

Леановіч варухнуў вуснамі.

— Пісталет... пісталет у багну, — заспяшаўся ён.

Здзіўленья, неяк па-дзіцячы светлыя вочы спыніліся на Горава, які калаціўся ад непапраўнасці зробленага.

Пора-Леановіч засноўдаў рукамі па грудзях і раптам, на апошнім дыханні, сказаў ясным і чыстым голасам:

— Дзякуй вам... Дзякуй...

Потым ягоныя вусны замерлі, а позірк здзіўлена і безуважна спыніўся на шэрым небе, пад якім усё яшчэ лёталі і малілі аб літасці кнігаўкі.

— Усё, што я вам расказаў, — праўда, — сказаў Гораў.

Гэта было праз два дні пасля двабою. За кардонам, у лугах, непадалёк ад той вярбы, ля якой яны стрэліся ў дзень дуэлі, стаяла на збароўскай дарозе добра знаёмая параконная брычка. Жанчына ў чорным сядзела на заднім сядзенні, прылажыўшы да рота чорную карункавую¹ хустачку. Гораў стаяў адной нагою на прыступцы брычкі. У абаіх былі празрыстыя ад бледнасці твары.

— Вам не варта паказваць жалобу, — сказаў Гораў, — вы ж ведаеце, што Мураўёў забараніў насіць жалобныя ўборы, ён і тут бачыць жалобу не па забітых, а па радзіме. Вас могуць па гэтай прычыне абразіць на дарозе...

Ён падняў на яе веі і ўбачыў вялізныя змучаныя вочы.

— Мне ўсё адно, — сказала жанчына.

— І ўсё ж накіньце плашч другога колеру. Пасты на дарогах падвоены з прычыны забойства афіцэра.

— Вы расказалі мне жахлівую рэч, — сказала жанчына. — Я і сама здагадалася, што з гэтым мураўёўскім памілаваннем не ўсё добра. Зараз я пераканалася ў гэтым. Але чаму цяпер менавіта вы начальнік кардона?

— Я ж казаў: пасты на дарогах падвоены з прычыны забойства капітана Пора-Леановіча.

— Хто яго забіў? — уважліва гледзячы на Горава, спытала жанчына. — Няўжо інсургенты зноў з'явіліся?

— Яго забіў я, — цвёрда і сумна сказаў Гораў. — Не трэба непакоіцца. Мы страляліся на сумленнай дуэлі.

— Не варта было. Ён толькі выконваў загад.

— Варта было, — сказаў Гораў, — для яго самога.

---

¹ *Карункі* — ажурныя, сятчастыя вырабы з ільняных, шаўковых і іншых нітак для аздабы бялізны, адзення.

Жанчына моўчкі глядзела на мокрыя лугі, што драмалі ў плямах скупага сонечнага святла. Потым нахілілася, выцягнула з дарожнага куфра цёмна-сіні плашч і накінула яго зверху жалобнага адзення.

— Мабыць, ваша праўда, — сказала яна. — Я была зусім разбітая, але вы сваёй мужнасцю далі мужнасць і мне. Я ведаю, што мне рабіць.

— Куды вы цяпер?

— У Вільню. Да Мураўёва. Я даб'юся ў яго аўдыенцыі і не пабаюся сказаць, што думаю пра яго.

— Гэта вельмі небяспечна. А вы яшчэ такая маладая, і для вас не цяпер, але магчыма шчасце.

Нясцерпны жаль і нямое замілаванне ахапілі душу Горава, калі яна ўзяла яго руку ў свае.

— Я ведаю, ёсць многа добрых людзей, — сказала яна, — людзей з усёабдымным, з чалавечым сэрцам. Такіх, як вы. Але што я магу зрабіць, калі мне ўсё жыццё будуць трызніцца тыя дзесяць хвілін, на якія я спазнілася. Калі сэрца чалавечае не можа забыць... Дарагі мой чалавек. Я ведаю — у мяне ўсё канфіскуюць. Мяне, хутчэй за ўсё, чакае Сібір.

Яна схіліла галаву, а праз імгненне ўскінула на Горава цёмныя веі.

— Але мне лягчэй. Людзі заўсёды людзі. Людзі ўсюды людзі... Дай вам Бог шчасця за добрае сэрца. Шчасця з невядомай мне рускай жанчынай, такой самай добрай, як вы.

— Не трэба, пані, — сказаў Гораў.

— Маўчыце, — сказала яна амаль сурова. — Чым я магу аддзякаваць за ўсё? Толькі словам. Дай вам Бог шчасця. І вам, і дзецям, і ўсім нашчадкам вашым. Дай Бог, каб мае ўнукі ніколі не варагавалі з вашымі.

Ён схіліў галаву.

— Рушай, — сказала яна фурману пасля хвіліны цяжкага маўчання. — Бывайце, дарагі.

— Бывайце.

Брычка павольна пакацілася па дарозе...

А ён стаяў і глядзеў, як брычка, зрабіўшыся цёмнай кропкай, знікала недзе пад чорнымі хмаркамі, ад якіх цягнуліся да зямлі шэрыя завесы дажджу.

«Паром на бурнай рацэ» — твор пра падзеі паўстання 1863—1864 гадоў. Гэта псіхалагічна насычаны і дынамічны аповед, дзе пісьменнік, абапіраючыся на сямейнае паданне пра свайго родзіча, удзельніка тых падзей, апісвае час, калі паўстанне ўжо затухала. Праўда, разрозненыя групы паўстанцаў яшчэ блукалі па лясах. Яны былі ўжо не такімі баяздольнымі, але тым не менш пагроза для ўрадавых войск яшчэ існавала. Таму паром на Дняпры ахоўваўся ротай салдат. Тут у бурліваю жнівеньскую ноч 1863 года і разгортваюцца трагічныя падзеі (*паводле Алеся Марціновіча*).

Умоўна гэты ўрывак з рамана «Нельга забыць», у аснову якога лёг канкрэтны эпізод, можна аднесці да жанру апавядання.

1. Які канкрэтны жыццёвы эпізод лёг у аснову апавядання? Як праз паводзіны і выказванні раскрываюцца характары галоўных герояў (Пора-Леановіча, Горава, жонкі кіраўніка паўстанцага атрада Грынкевіча), іх адносіны да адлюстраваных падзей?
2. Як вы ацэньваеце паводзіны генералаў Мураўёва і Фікельмонта?
3. Што гаворыць пра паводзіны генералаў Пора-Леановіч і як рэагуе на гэта Гораў? Якія асаблівасці характараў герояў апавядання тут выявіліся?
4. Ахарактарызуйце жонку Грынкевіча. Апішыце яе паводзіны, выказванні. Падмацуйце свае меркаванні прыкладамі з тэксту.
5. Разгледзьце малюнак на с. 110. Як ён суадносіцца з падзеямі, перажываннямі і пачуццямі герояў твора?
6. Сфармулюйце ідэю апавядання.
7. Чаму твор заканчваецца трагічна? Ці была такая развязка чаканай?
8. Калі б вы былі мастаком, які эпізод выбралі б для ілюстрацыі твора? Чаму?

9. Знайдзіце ў творы завязку, момант найвышэйшага напружання (кульмінацыю) і развязку. Размясціце цытаты ў адпаведнасці з развіццём сюжэта (трэнажор «Сюжэт твора Уладзіміра Караткевіча “Паром на бурнай рацэ”»).
10. Вывучыце на памяць урывак з тэксту (ад слоў «*Рака шалела...*» да «*...два ці тры зеленаватыя яблыкі*»).

11. Узнавіце аўтарскі тэкст, запоўніўшы пропускі (трэнажор «Урывак на памяць з твора Уладзіміра Караткевіча “Паром на бурнай рацэ”»).

